

भारतीय ज्ञानव्यवस्था आणि अभ्यासक्रम: एक दृष्टिकोन

मिहिर अर्जुनवाडकर

३ ऑक्टोबर २०२३

(आवश्यक) शब्दच्छल

'ज्ञान', 'विज्ञान', 'शास्त्र', आणि 'Science'

सर्वसामान्य वापरात हे शब्द आपण समानार्थी समजतो:

ज्ञान ≡ Knowledge
विज्ञान, शास्त्र ≡ Science (आधुनिक विज्ञान या अर्थी)

या शब्दांकडे जरा बारकाईनं बघू या.

Etymology of “science” (n.)

mid-14c., "what is known, knowledge (of something) acquired by study; information;" also "assurance of knowledge, certitude, certainty," from Old French science "knowledge, learning, application; corpus of human knowledge" (12c.), from Latin scientia "knowledge, a knowing; expertness," from sciens (genitive scientis) "intelligent, skilled," present participle of scire "to know," probably originally "to separate one thing from another, to distinguish," related to scindere "to cut, divide," from PIE root *skei- "to cut, split" (छिद्?) ...

<https://www.etymonline.com/word/science>

Current meaning of “science.” The scientific method + the body of knowledge thus generated.

Monier-Williams Sanskrit-English Dictionary, 1899

citation:

input:

Search

output:

(H2) [Printed book page 426.1]

ज्ञान n. knowing, becoming acquainted with, knowledge, (esp.) the higher knowledge (derived from meditation on the one Universal Spirit), [ŚĀṆKHSĪR. XIII](#) ; [GOBH.](#) ; [MN.](#) &c. [ID=80379]

'knowledge about anything, cognizance', see -तस् & अ- (ज्ञानाद् अ-ज्ञानाद् वा, knowingly or ignorantly, [XI, 233](#)) [ID=80380]

conscience, [MBH.](#) [ID=80381]

= °नेन्द्रिय, [KATHŪP. VI, 10](#) [ID=80382]

engaging in (gen., e.g. सर्पिषस्, 'in sacrifice with clarified butter'), [PĀN. II, 2, 10](#), [Vārtt.](#), [PAT.](#) [ID=80383]

N. of a Śakti, [RASIK. XIV, 36](#) ; [RĀMATŪP. I, 90](#) , Sch. [ID=80384]

(H2B) [Printed book page 426.1]

ज्ञाना f. id., [PĀÑCAR. III, 2, 30](#) ; [RĀMAPŪJĀS.](#) [ID=80385]

Monier-Williams Sanskrit-English Dictionary, 1899

citation:

input:

output:

वि-ज्ञान n. (ifc. f(आ).) the act of distinguishing or discerning, understanding, comprehending, recognizing, intelligence, knowledge, [AV.](#) &c. &c. [ID=195266]

skill, proficiency, art, [UTTAMAC.](#) [ID=195267]

science, doctrine, [SUŚR.](#) [ID=195268]

worldly or profane knowledge (opp. to [ज्ञान](#), 'kn° of the true nature of God'), [MN.](#) ; [MBH.](#) &c. [ID=195269]

the faculty of discernment or of right judgement, [MBH.](#) ; [R.](#) &c. [ID=195270]

the organ of kn° (= [मनस्](#)), [BHP.](#) [ID=195271]

(ifc.) the understanding of (a particular meaning), regarding as, [KĀŚ.](#) on [PĀÑ.](#) II, 3, 17; 66 &c. [ID=195272]

(with Buddhists) consciousness or thought-faculty (one of the 5 constituent elements or Skandhas, also considered as one of the 6 elements or Dhātus, and as one of the 12 links of the chain of causation), [DHARMAS.](#) 22 ; 42 ; 58 (cf. [MWB.](#) 102 ; 109)

[ID=195273]

Monier-Williams Sanskrit-English Dictionary, 1899

citation:

input:

output:

(H2) [[Printed book page 1069.1](#)]

शास्त्र n. an order, command, precept, rule, [RV.](#) ; [Kāv.](#) ; [PUR.](#) [ID=216350]

teaching, instruction, direction, advice, good counsel, [MBH.](#) ; [Kāv.](#) &c. [ID=216351]

any instrument of teaching, any manual or compendium of rules, any book or treatise, (*esp.*) any religious or scientific treatise, any sacred book or composition of divine authority (applicable even to the Veda, and said to be of fourteen or even eighteen kinds [see under [विद्या](#)]; the word **शास्त्र** is often found *ific.* after the word denoting the subject of the book, or is applied collectively to whole departments of knowledge, e.g. [वेदान्त-श°](#), a work on the Vedānta philosophy or the whole body of teaching on that subject; [धर्म-श°](#), a law-book or whole body of written laws; [काव्य-श°](#), a poetical work or poetry in general; [शिल्पि-श°](#), works on the mechanical arts; [काम-श°](#), erotic compositions; [अलंकार श°](#), rhetoric, &c.), [Nir.](#) ; [Prāt.](#) ; [MN.](#) ; [MBH.](#) &c. [ID=216352]

a body of teaching (in general), scripture, science, [Kāv.](#) ; [PUR.](#) [ID=216353]

'शास्त्र': भारतीय बौद्धिक परंपरेचा दृष्टिकोन

- उपपत्ती आणि सिद्धांत हे वर्ण्यविषय आणि उपलब्ध पुरावे यांच्याशी सुसंगत नसले तर सिद्धांत बाधित होतात, हा दृष्टिकोन नवा नाही.
- यथा प्रतीतिरादिशति भगवती, तथा वयं प्रत्यभिगच्छामः (जयन्तभट्ट)
- प्रयोगशरणाः वैयाकरणाः
इथे "प्रयोग" ≡ भाषेचा स्वभाव, शब्दाचा वापर, इ.
व्याकरण normative नाही, ते descriptive आहे, हा (प्राचीन) दृष्टिकोन.
- अर्धमात्रालाघवेन पुत्रजन्मोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः
- नामूलं लिख्यते किञ्चित् (मल्लिनाथ)
- ...
- अभ्यासोनि प्रकटावे / ना तर झाकोनि असावे / प्रकट होवोनि नासावे / हे बरे नव्हे (रामदास)

भारतीय ज्ञानव्यवस्था: व्याख्या

प्रस्तुत संदर्भात

- भारत $\equiv$ भौगोलिक भारतीय उपखंड
- पुरातन काळ ते सुमारे १८०० ई.स.
- सर्व वांशिक-सामाजिक गट, भाषा, धर्म-पंथ, ...

माझी (सध्याची) व्याख्या

- प्रमाणांच्या आधारे प्रमेयांची मांडणी. प्रमाणं $\equiv$ पुरावे, प्रमेय $\equiv$ सिद्धांत, उपपत्ती.
- प्रमेयांच्या आधारे वर्ण्यविषयाची संक्षेपमूलक तर्कसंगत मांडणी.

ज्ञान/प्रमेय/सिद्धांत/उपपत्ती/स्पष्टीकरणं कधी/कशी बदलू शकतात?

- प्रमाणं/पुरावे बदलले तर
- वर्ण्यविषयाचे तपशील किंवा व्याप्ती बदलली तर

A knowledge system is an organized structure and dynamic process

- generating and representing content, components, classes, or types of knowledge, that is
- domain specific or characterized by domain-relevant features as defined by the user or consumer,
- reinforced by a set of logical relationships that connect the content of knowledge to its value (utility),
- enhanced by a set of iterative processes that enable the evolution, revision, adaptation, and advancement of knowledge, and
- subject to criteria of relevance, reliability, and quality.

<https://gssd.mit.edu/knowledge-system>

Also relevant to IKS in the context of global climate change:

Local and indigenous knowledge refers to the understandings, skills and philosophies developed by societies with long histories of interaction with their natural surroundings. ... This knowledge is integral to a cultural complex that also encompasses language, systems of classification, resource use practices, social interactions, ritual and spirituality. These unique ways of knowing are important facets of the world's cultural diversity, and provide a foundation for locally-appropriate sustainable development.

<https://en.unesco.org/links>

मागच्या सर्व व्याख्या एकत्र करून जे घडतं ते:

भारतीय आणि ज्ञान आणि ज्ञानव्यवस्था

अभ्यासक्रमः
संधी आणि जबाबदारी

We don't even know what skills may be needed in the years ahead. That is why we must train our young people in the fundamental fields of knowledge, and equip them to understand and cope with change. That is why we must give them the critical qualities of mind and durable qualities of character that will serve them in circumstances we cannot now even predict.

John Gardner, Excellence (1961)

... भारतीय ज्ञानपरंपरेतल्या चांगल्या गोष्टी पुढच्या पिढीपर्यंत पोचवण्याची
... त्यांचा कायाकल्प करण्याची

- खटपट, खटाटोप, सर्जकता, नवनिर्मिती
- चिकित्सक वृत्ती, मूलगामी विचार करण्याकडे प्रवृत्ती
- प्रमाणशरणाता, प्रयोगशरणाता
- तर्कप्रामाण्य, तर्ककठोरता
- संक्षेपप्रधान मांडणी
- बौद्धिक कस आणि नीतिमत्ता (academic/intellectual sense of honour)
- ...

... अनिश्चित/असुरक्षित भविष्याला तोंड देण्याची ताकद यातून निर्माण होऊ शकेल(?!)

... अभ्यासक्रम आणि विषयनिवडीमागे दृष्टी/भूमिका काय असावी?

- भूतकाळ: आस्था हवी पण अवास्तव/अनावश्यक उदात्तीकरण टाळता येईल का?
- वर्तमान वास्तवाची जाणीव ठेवणारा भविष्यलक्ष्यी दृष्टिकोन रुजवता येईल का?
- आधुनिक ज्ञानव्यवस्थांच्या परिप्रेक्ष्यात जुन्या/भारतीय ज्ञानव्यवस्था कशा दिसतात आणि कुठे आहेत/होत्या हे स्पष्टपणे मांडता येईल का?
- परंपरेच्या सिद्धींबरोबर मर्यादाही स्पष्टपणे मांडता येतील का? प्रगती ही मर्यादांच्या जाणीवेतूनच होत असते; मर्यादा मान्य करण्यात कुठलाही कमीपणा नाही.
- जुने-नवे चांगले सामाजिक दृष्टिकोन रुजवता येतील का?
- जुन्यातलं जे टाकाऊ आहे ते निःसंदिग्धपणे तसं मांडता येईल का?
- "आमच्याकडेच सर्व होतं" किंवा "आमच्याकडे सर्वच होतं" हे टाळता येईल का?
- विद्यार्थ्यांला या माध्यमातून चिकित्सक आणि विचारप्रवण करता येईल का?
- ...

... जुन्या परंपरेला उजाळा आणि न्याय यातूनच मिळेल

